

DƏDƏ QORQUD DASTANLARINDA SOMATİK FRAZELOGİZMLƏR

Somatic Idioms in the Epic Dede Gorgud

Nizami BAĞIROV*

Dil Araştırmaları, Güz 2016/19: 177-187

Öz: Dede Korkut Kitabı'nda üç yüzden fazla deyim kullanılmıştır. Bunların belli bir kısmını somatik (beden uzuvları adlarıyla kurulan) deyimler oluşturmuştur. Onlar, makalede kurucu birleşenleriyle isim ve fiil düzeylerinde özdeşleştirilerek iki ayrı gruba bölünmüştür: Örneğin: *Ağzı dualı, ince belli, dili acı; ağız açmak, baş koymak, gözü tutmak* vb. Ayrıca söz konusu deyimlerin yapısal, semantik ve kavramsal özelliklerine göre de incelenmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut Kitabı, somatik, deyim, isim, fiil, tekrar, alkış, karkış

Abstract: There are more than three hundred idioms in the book Dede Gorgud. Some of these idioms are somatic phrases (phrases which are formed mentioning the body parts). These are identified with the essay building elements by forming two groups in *noun-phrase* and *predicate-phrase* levels. *Ağzı dualı* (someone who says prayers), *ince belli* (someone who is thin waisted), *dili acı* (someone who has a poisonous tongue); *ağız açmak* (to request), *baş koymak* (to set one's mind on something), *gözü tutmak* (to take a fancy to), etc. can be given as examples. Furthermore, the phrases are studied in terms of their structural, semantical and conceptual features.

Keywords: *The Book of Dede Gorgud, somatic, idiom, noun, predicate, repetition, dead of winter*

Giriş

Dədə Qorqud dastanları; oğuz türklərinin dünyanın mədəniyyət xəzinəsinə bəxş etdiyi, sorağı tarixin ta qədim qatlarından gələn və milli-türk-oğuz düşüncə tərzimizin, adət-ənənələrimizin, dünyagörüşümüzün, ozan-qopuz sənətimizin, əski çağları özündə əks etdirən rituallarımızın, həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatımızın ən dəyərli qaynaqlarından biridir. Oğuz türklərinin qədim dövrlərini özündə əks etdirən dastanlar zəngin söz ehtiyatına malikdir. Bu zəngin leksik qatın müəyyən hissəsini somatik leksik vahidlər təşkil edir. Dastanlarda istifadə edilən “ağız, alın, ayaq, arxa (bel), bağır, baş, bel, bəbək, barmaq, boğaz, baldır, boyun/boyun, bəniz, birçək, bilək, bud, bıç, burun, bögür, əmcək, ənsə, ət, çigin, çənə, cigər, diz, diş, dil, tamar, topuğ, todaq, talu (qabırğa), tamağ, təpə (baş), tırnaq, saç, sağrı, saqqal, köks, sırça parmağ, sünücik (qol-qıç), sünük, könül, göz, qarın, qaş, qapaq (diz qapağı), qılça (qıç,diz), qulaq, gödən, qapaq (göz qapağı), qan, qol, qoltuq, qoyun, öd, omuz, qapırğa, yanaq,

* Bakü Slavyan Universiteti Türköloji Kürsüsünün Ögretim Elemanı, Bakü/AZERBAJCAN. Gönderim Tarihi: 18.08.2016 / Kabul Tarihi: 10.10.2016

yaş, yürək, yağır (çiyin), yüz/üz, yumuruq” və s. somatik leksik vahidlər “pratürk”dən (Dıbo 1997:194-289) etibarən ümumtürk dilinin leksikonunda bu və ya digər şəkildə yer tutur. Dastanlarda işlənən somatizmlər həm müasir Azərbaycan türkcəsində, həm də digər türk ədəbi dillərində və dialektlərində arxaikləşməyə məruz qalmadan müəyyən fonetik dəyişikliyə uğrayaraq bu gün də işlənilməkdədir. Bəzən dastanların dilində frazeologizmlərin tərkibində rast gəlinən somatizmlərin mənşəyini sadəcə oğuz qrupu türk dillərində deyil, digər türk ədəbi dilləri və dialektlərində də axtarmaq lazım gəlir. Çünki bu və ya digər türk ədəbi dilləri və dialektlərində işlənən müvafiq leksik vahidlərin bir çoxu dastanların dilində somatik frazeologizmlərin yaranmasında qurucu linqvistik komponent kimi fəal iştirak edir. Bu durum isə bəzən uzaq türk dillərində fərqli leksik vahidlərlə ifadə olunan somatizmlərin belə uyğun dastan frazeologizmlərinin qurulmasında qurucu komponent kimi işlənilməsini şərtləndirir.

Məqalədə, uyğun frazeologizmlərin araşdırılmasında “Dədə Qorquq dastanları mətni”nin (Musaoğlu 2011: 8-10), eyni zamanda onun frazeologiyası və qəlib ifadələrinin ənənəvi filoloji-linqvistik metodlarla tədqiqinə və təsnifatına əsaslanılır (Bayramov 1978: 28-30). Buna bağlı olaraq dastanların mətnində işlənən substantiv və feli frazeoloji vahidlər, eyni zamanda dini həyat tərzinə və etnik-milli adət-ənənələrə bağlı olaraq yaranan deyimlər və performativ frazeologizmlər də tədqiqatə cəlb edilir.

1. Dastanların frazeologiyasının tədqiqi və təsnifatı

Dədə Qorqud dastanlarının frazeologiyasını Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq H. Bayramov tədqiqatə cəlb etmişdir. O, dastanlarda üç yüzdən artıq frazeoloji vahidin olduğunu qeyd edərək onları abidənin mətnində və müasir dilimizdə işlənilmə tezliyinə və özəlliklərinə görə dörd qrupa bölmüşdür: 1) heç bir mənə dəyişikliyinə uğramadan müasir dilimizdə işlənənlər; 2) mənaca eyni olub, yalnız komponentlərindən biri arxaik səciyyə daşıyanlar; 3) komponentlərindən biri həm ilk mənbədə, həm də müasir dilimizdə işlək sözlərdən ibarət olmaqla eyni mənə ifadə edənlər; 4) müasir dilimiz üçün arxaik səciyyə daşıyanlar (Bayramov 1978: 28-31).

Son illərdə Azərbaycan dilçiliyində dastanların dilində işlənən frazeoloji vahidlərin ayrı-ayrı struktur modelləri tədqiq edilmiş, frazeologizmlər ikikomponentli və üçkomponentli olmaqla iki qrupda birləşdirilmişdir. E. Məmmədova tərəflərinin ifadə vasitələrinə görə frazeoloji vahidləri “isim+fel, sifət +fel” və hər iki tərəfi adlardan ibarət olan frazeologizmləri “isim+isim, isim+sifət” olaraq iki yerə bölmüşdür (Məmmədova 2010:11-12). Başqa bir Azərbaycanlı tədqiqatçı S. Cəlilova Dədə Qorqud dastanlarının dilində işlənən deyimlərdən sadəcə feli frazeoloji birləşmələri araşdırmışdır (Cəlilova 2000). Türkoloji dilçiliyin Türkiyə məktəbində aparılan araşdırmalarda isə Dədə Qorqud dastanlarında işlənən deyimlər digər bənzər folklorik və filoloji-linqvistik vahidlərin, daha doğrusu atalar sözlərinin, məsələlərin və məcazi mənalı qəlib ifadələrin içərisində tədqiqatə cəlb olunmuşdur (Gül 2008:100-105).

Yuxarıda adı çəkilən tədqiqatlarda frazeoloji vahidlərin tematik-konseptual təsnifləndirilməsi verilməmiş, istər somatik, istərsə də digər bütün frazeologizmlər elə ümumi tipoloji-frazeoloji bölgüyə əsasən qruplaşdırılmışdır. Biz isə frazeoloji vahidləri tematik cəhətdən iki hissəyə, daha doğrusu somatik və qeyri-somatik

qruplara ayırırıq və bu bölgüdən çıxış edərək dastanların dilindəki somatik frazeologizmləri tərəflərinin ifadə vasitələrinə görə substantiv (ismi) somatik frazeologiya və feli predikativ somatik frazeologiya olmaqla iki qrupa bölməyi məqsədə uyğun hesab edirik.

1.1. Substantiv somatik frazeoloji vahidlər

Dastanların dilində işlənən substantiv, daha doğrusu, ismi somatik frazeoloji vahidlər başqa qruplara görə azlıq təşkil edir və əsasən, təyini söz birləşmələri və digər ismi birləşmələr şəklində özünü göstərir. Məsələn, “ağzı dualı, belim qüvvəti, aqam başıqün, gözümün aydını, quzğun dilli, quş yürəkli, başum bəxti, çatma qaşlu və s.

Başım bəxti-Bərü gəlgil, başum bəxti, evüm təxti!

Çatma qaşlı-Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum!

Ağzı dualı-Ola kim, bir ağzı dualının alqışılə Tənri bizə yetman əyal verə- dedi (KDQ, s. 35).

Alnı açuq- Alnı açuq comərd ərənlər dinləsün! – dedi (KDQ, s. 83).

Başım tacı – “Başım tacı Qazan gəlmədi” deyü izin izlədi, getdi (KDQ, s. 76).

Belim qüvvəti -Tutar belüm qüvvəti oğul! (KDQ, s. 66).

Yüz qaralığı-Haqluya həqqi dəgə, haqsuza yüzi qaralığı dəgə (KDQ, s. 64).

Sağ əl, sol əl, qarşu əl - tərəf mənasında. Sağım ələ baqduğımda Qartaşım Qaragünəyi gördim..., Solım ələ baqduğımda Tayım Uruzu gördim..., Qarşum ələ baqduğımda səni gördim (KDQ, s. 68-69).

Ağzın yeynisi - Ərin ağzın yeynisini at bilür (KDQ, s. 32).

Ğafil baş - Ğafil başın ağrısın beyni bilür (KDQ, s. 32).

Acı yaş - Qara gözdən acı yaşın tökdürdinmi? (KDQ, s. 72).

İncə belli - Qırq incə bellü qız-oğlan ilə Qara ayqırın tartdırdı (KDQ, s. 76);

Quzğun dilli - ...Quzğun dilli kafər çıqa gəldi (KDQ, s. 69); **Quş yürəkli** - Oğlan quş yürəkli olur (KDQ, s. 71).

Dastanların dilində işlənən substantiv somatik frazeologizmlərdən “quzğun dilli, quş yürəkli” və s. komparativ və ya müqayisə mənasını ifadə edir. Metaforik səciyyəli belə bənzətmələr sadəcə konkret bir ədəbi-bədii kontekstdə frazeoloji səciyyə daşıyır. Bu quruluşdakı “frazеologizmləri” (Seçdirmə bizimdir- N. B.) A. Qurbanov frazeoloji səciyyəli sabit söz birləşmələrinin tərkibində “frazеoloji birləşmə” (1989: 227), S. Cəfərov “qovuşma idiomlar” (1970: 99), H. Bayramov “qeyri-feli frazeologizmlər” (1978:110), H. Həsənov isə “ismi frazeologizm” (1988:221) kimi səciyyələndirir. Bizcə, sözügedən deyimlər, əslində “mətn üslubiyyəti qavramı” (Musayev 2012:271) baxımından dilin frazeoloji sistemində Dədə Qorqud təhkiyəsinin *üslubi-sintaktik normaları və variantları* səviyyəsində təsnifləndirilməlidir. Belə ki, dilin kommunikativ sistemində müəyyənləşən frazeoloji səciyyəli söz birləşmələrinə bənzər digər sintaktik vahidlər, məsələn mürəkkəb cümlə tipləri M. M. Musayevin əsərlərində “normativ-sintaktik quruluşlar, üslubi-sintaktik normalar və variantlar” (2011: 75-268; 2012:100-114) kimi öyrənilməkdədir.

1.2. Feli predikativ somatik frazeologizmlər

Qeyd olunmalıdır ki, Dədə Qorqud dastanlarının yazıya alındığı ilkin mərhələdə ərəb, fars və digər xarici dillərdən alınma somatik leksik vahidlər Oğuz türkcəsində, demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Bu nöqteyi-nəzərdən somatik frazeoloji vahidlərin əsas və ya birinci tərəfi türk mənşəli leksik vahidlərdən təşkil olunur. Sözügedən leksik-frazeoloji tərkib isə, qurucu komponent olaraq işlənən fellərlə birlikdə, nümunələrdən də görüldüyü kimi, türk mənşəli leksik vahidlərdən ibarətdir¹¹. Dastanların dilində feli predikativ somatik frazeologizmlər substantiv somatik frazeoloji vahidlərlə müqayisədə say etibarilə üstünlük təşkil edir. Feli predikativ somatik frazeologizmlər dastanların dilinin əsasını, nüvəsini təşkil etdiyi halda, substantiv somatik frazeologizmlər periferik səciyyə daşıyır. Bunu aşağıda dastan mətnlərindən götürülən feli predikativ frazeologizm nümunələri də əyani bir şəkildə göstərir:

Ağız açmaq - Ağız açub ögər olsam, üstimizdə tənri görkli! (KDQ, s. 32).

Sözügedən deyim Türkiyə türkcəsində uyğun “ağız açmaq” şəkliylə və “söz söylemək, konuşmaq; kavgaya başlamak, hiddət göstərmək, taşmaq” mənalılarıyla bir idiomatik uyuşma olaraq işlənir. Bununla bərabər, Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində sözügedən deyimə komponentləri sintaktik paralellərlə ifadə olunan “Ağzını açıb gözünü yummaq” və “Açtı ağzını, yumdu gözünü” idiomatik qovuşmasına da təsadüf olunur (Musaoglu 2010: 189-190). Sözügedən deyimə müasir türk ədəbi dillərində həm idiomatik uyuşma, həm də idiomatik qovuşma olaraq təsadüf olunur. Bu da yuxarıda somatik frazeologiyanın həm Dədə Qorqud dastanları mətnində, həm də müasir türk ədəbi dillərində leksik-sintaktik paralellik təşkil etməsi haqqında deyilən fikri bir daha təsdiqləyir.

Ağzının suyu axmaq - Avsal olmuş tana kibi ağzının suyu aqdı (KDQ, s. 87).

Alnına çıxmaq- sərxoş olmaq– İçüb-İçüb Ulaş oğlu Salur Qazanın alnına şərabin istisi çıxdı (KDQ, s. 42). Sözügedən deyimə işlənən şəkliylə daha çox Dədə Qorqud mətninin leksikonunda rast gəlinir.

Ayağına düşmək- Cübbəsilə-çuxasilə Beyrəgin ayağına düşdi (KDQ, s. 65). Qazanın ayağına düşdilər, suçlarını dilədilər, əlin öpdilər (KDQ, s. 126).

Ayağına salmaq- Ayağın toprağına məni saldılar. Sana kəsım verəlim, deirlər – dedi (KDQ, s. 99).

Bağrı sarsılmaq- Qara bağı sarsıldı (KDQ, s. 38); Qara bağı sarsulubdur “ağa!” deyü nə ağlarsan, nə bozlarsan? (KDQ, s. 61). Sözügeçən deyimə də işlənən şəkliylə əsas etibarilə Dədə Qorqud dastanları mətninin leksikonunda təsadüf edilir.

Bağrı yanmaq- Yandı bağırim, göynədi içim (KDQ, s. 61); Yalnızca oğul görünməz, bağırim yanar (KDQ, s. 72).

Bağır basmaq- Dəlü ozan gəldi; baş endirdi, bağır basdı, salam verdi (KDQ, s. 63).

11 Burada sadəcə “ciyər” somatizmi istisna olunur. Çünki sözügedən leksik vahid dilimizə fars dilindən keçmişdir (Türkçe Sözlük 2005: 368). “Ciyər” ləksemi ilə qurulan somatik frazeologizmlər həm oğuz qrupu türk dillərində (2005:368-369; ADİL I 2006: 425), həm də sözügedən dastanların təhkiyəsində yaygındır.

- Barmağını ısırmaq**- Yigit barmağın ısırdı, aydır (KDQ, s. 53).
- Başına (qəza) gəlmək**- Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz (KDQ, s. 31).
- Baş endirmək** - Baş endirdi, bağır basdı (KDQ, s. 55); Baş endirüb, səlam verdilər (KDQ, s. 53).
- Başına qaranu olmaq** - Dünya-aləm kafərin başına qaranu oldu (KDQ, s. 44).
- Başına çarə etmək** - Ordum sağ- əsən degil isə başınıza çarə edin (KDQ, s. 44).
- (Əqli) başından getmək**- Çoban böylə digəc Qazan ah etdi, əqli başından getdi (KDQ, s. 45); Ah etdilər, əqilləri başlarından getdi (KDQ, s. 57).
- Başı bun almaq**- Üç yerdə yaralandım, qara başım bun aldı, yalnız qaldım (KDQ, s. 46).
- Başa qaqınc qaxmaq**- Əgər çobanla varacaq olursam, Qalın Oğuz bəgləri bənim başıma qaqınc qaxarlar (KDQ, s. 46).
- Başına iş gəlmək**- Başıma iş gəldi, yoldaş deyərəm (KDQ, s. 60); Beyrəkdən sonra başına bu hal gələcəgin bilürdin – dedi (KDQ, s. 65).
- Baş qaldırmaq**- Baş qaldıran kafərləri öldürdi, qəza eylədi (KDQ, s. 53).
- Başa çevirmək**- Qırq evli qulla qırq cariyə oğlu başına çevirdi (KDQ, s. 78).
- Baş qoymaq**- Bir yasdıqda baş qoyub əmişdim (KDQ, s. 83).
- Baş qoymaq**- canını qurban vermək - Beyrək aydır: “Vallah, mən Qazan Oğuzına baş qomışam”(KDQ, s. 124-125).
- Başına çıxmaq**- ağılnı aparmaq- Şərabın istisi başına çıxdı (KDQ, s. 95).
- Başı əsən olmaq** - Bəg yigit, baş əsən olsa, börk bulunmazmı olur (KDQ, s. 91).
- (Dünya) başına tar olmaq**- Yalan dünya başına tar oldu (KDQ, s. 94); Gen dünya başına tar oldu (KDQ, s. 96).
- (Yolunda) baş vermək**- Bir yigit aramızdan əksildi, sənin yolunda baş verdi (KDQ, s. 126).
- vBaşına zəval gətirmək** - Əmma Oğuzun başına zəval gətürdin (KDQ, s. 98).
- Baş yarağın eylmək**- Baş yarağın eylən, üzərinüzə yaği gəlür (KDQ, s. 106),
- Başına nələr gəlmək, nələr qopmaq**- Gör axır nələr oldu, nələr qopdu mənim başıma; Mənim qara başıma nələr gəldi (KDQ, s. 106).
- (Bir yasdıq) baş qoymaq**- bir yerdə yatmaq - ...Könül ilə sevdiğim, bir yasduqa baş qoduğum (KDQ, s. 58).
- Belindən enmək (gəlmək)**- Ata adını yürütmİYən xoyrad oğul ata belindən enincə enməsə, yeg (KDQ, s. 32).
- Bənizi sararmaq**- Əmma qızın dərdindən bənizi sarardı (KDQ, s. 98); Gördi bənizi sararmış, dilbəndi boğazına keçmiş (KDQ, s. 105).
- Boyına almaq**- toplamaq, yığmaq- Yigitlərin, oxşaqıl, boyına alğıl; Qatlanmadı, qırq incə qızı boyına aldı (KDQ, s. 37-38).
- Bığı qararmaq**- gənc, cavan - Bığçağı qararmış yigitcikləri çoq yemişəm (KDQ, s. 103).

Cığrın tağlamaq- Yumru-yumru ağladı, yanıq cigərcigini tağladı (KDQ, s. 48).

Damarı sızlamaq- Kəsilsün oğlan əmən süd tamarım yaman sızlar (KDQ, s. 38).

Damarlar qaynamaq- Uruzun şəfqət tamarları qeynədi (KDQ, s. 121); Qan tamarları qaynadı (KDQ, s. 44).

Damaq vermək- Tatlu damağ verüb soruşduğım (KDQ, s. 83); Tatlu dəmağ verübən sorışdlar (KDQ, s. 93).

Dilini aramaq- döyrənmək - Anasının dilini aradı (KDQ, s. 111).

Dilinə gəlmək- Basatın dilinə bu gəldi (KDQ, s. 101).

Dil çıxartmamaq - əsir tutmamaq - Bulduqları kafəri qırdılar. Dil çıxartmadılar (KDQ, s. 120). Dastanın dilində işlənən ən maraqlı frazeoloji vahidlərdəndir. Bu frazeoloji vahid inkar formasında işlənmişdir. Çox güman ki, təsdiq formasında da işlənmişdir. Bu frazeoloji vahid M.Kaşğari divanında “tıl tut” (əsir tut) formasında işlənir. Məsələn, Yağıdan tıl tuttu (DLT, Ic.s.348).

Dişdən çıxmaq- Otuz iki dişdən çıxan bütün orduya yayıldı (KDQ,106).

Dodağı təbsirmək- Böylə digəc Qaracıq çobanın acığı tutdı, todaqları təbsirdi (KDQ, s. 49).

Əlindən almamaq- Axır zəmanda xanlıq gerü - Qayıya dəgə, kimsənə əllərindən amıya (KDQ, s. 31).

Əlində şəhid olmaq- Kərbala yazısında yəzidlər əlində şəhid oldı (KDQ, s. 32).

Əlinə girmək- Avazım gödəlmədin, ünim boğulmadın bir atdır, əlümə girdi, ilətim, saqlıyayım (KDQ, s. 60); Qarı düşmən, tatar oğlu əlümizə girmişkən cəza ilə öldürəlim (KDQ, s. 74); Al qanatlı Əzrayil mənim əlümə girsə, öldürəydim (KDQ, s. 80); Mərə Əzrayil, mən səni gen yerdə istərdim, tar yerdə əlümə girdin (KDQ, s. 80),

Əlindən nə gəlmək- Qız qalq oyna əlündən nə gəlür? (KDQ, s. 65).

Əl altından- gizli - Anası tuymadın əl altından buyırdı (KDQ, s. 74).

(Yol) əlinə almaq - getmək- Gəldügi yolu əlinə alub yortdı (KDQ, s. 74).

Əlindən qurtarmaq- Yaxşı yigidin canın onun əlindən qurtaraydım (KDQ, s. 80).

Əlindən uçmaq- Çünki mənim əlümdən gögərçin kibi quş oldı, uçdı (KDQ, s. 80).

Əlində nə olmaq- Mənüm də əlümdə nə var (KDQ, s. 80)

Əlində hünəri olmaq - Bu yigidin sözi yügrək, əgər əlində hünəri var isə - dedi (KDQ,87).

Əlində həlak olmaq- Bunun kibi yigit heyf ola ki, canvərlər əlində həlak ola! - dedi (KDQ, s. 87).

Əlində qalmaq- Yarın Oğuz elinə xəbər vara, dəvə əlində qalmışdı, qız qutardı - deyələr (KDQ, s. 89).

Əli yaxasında olmaq- Yarın qiyamət günində mənim əlüm Qazan xanın yaqasında olsun, mənim qanım Aruza qoarsa... (KDQ, s. 125).

Əlində zəbun olmaq- Xanım, yigirmi dörd sancaq bəgi təkur əlində zəbun oldı (KDQ, s. 96).

- Əl qavşırmaq-** Əl qavşırıb, ol yigidə səlam vergil! (KDQ, s. 111).
- Əlindən almaq-** Qanlı kafər əlindən qartaşcuğun tartub aldı (KDQ, s. 115); Qanlı kafər əlindən babasın tartub aldı (KDQ, s. 122).
- Əlindən qurtulmaq-** Vay, sənin əlindən nə yer yüzində dirimiz və yer altında ölümüz qurtulmuş!; Anun əlindən əlimiz, nə də dirimiz qurtulmuş! (KDQ, s. 117).
- Əl verməmək-** Əlli bin ər gördümsə, əl vermədüm (KDQ, s. 117).
- Göz bunnunu çəkmək-** göz dağı çəkmək- Elə kim mən çəkərəm göz bunnunu, Hiç yigidə verməsün qadir - tənri göz bugünü!-dedi; Heç yigidə verməsün qadir tənri göz yükünü (KDQ, s. 102- 103).
- Göz gəzdirmək-** Sağlən solına göz gəzdirdi, oğlancuğunu görmədi (KDQ, s. 38).
- Gözü tutmaq-** Yigidin gözi bir dəniz qulunı boz aygırı tutdı, bir də altı pərli güzi, bir ağ tozlu yayı tutdı (KDQ, 53); Gözün kimi tutarsa, ... sən ana varğıl (KDQ, s. 83).
- Gözü səgrimək-** Çıqsun bənim kor gözüm, a Dərsə xan, yaman səgirir (KDQ, s. 38).
- Göz açmaq-** görmək- Göz açuban gördüğüm (KDQ, s. 38-72).
- Gözünə qorxu düşmək-** Kafərlərin gözünə qorxu düşdü (KDQ, s. 43).
- Gözü qorxmaq-** Kafərin gözi qorqdı (KDQ, s. 44).
- Gözləri qan-yaşla dolmaq -** Qara qıyma gözləri qan-yaş toldı (KDQ, s. 38).
- Gözi qararmaq-** Qarın acıqmamışkən, gözün qararmamış ikən bu ağacı qoparı gör (KDQ, s. 46).
- Gözünə qarannu olmaq-** Dünya-ələm kafərin gözünə qarannu oldu (KDQ, s. 48).
- Gözünə görünməmək-** Gətürmiyəcək olarsan, gözümə gorinmiyəsən, yoxsa səni öldürərəm (KDQ, s. 56).
- Göz qarartmaq-** Qara dinlü kafərə göz qarartdı (KDQ, s. 71).
- Gözü görərkən-** Bundan yegrəgi yoxdur ki, gözüm görərkən, oğul, gəl səni evərayım (KDQ, s. 85).
- Göz qaqqmaq-** Göz qaquban könül alan anun görklisi olur (KDQ, s. 86).
- Gözü dönmək-** Gözüm döndi, könlüm getdi (KDQ, s. 92).
- Göz ucu ilə baxmaq-** Qarşısından ol əri sanctum vəqt dikdim göz ucilə ol ərə baqdim (KDQ, s. 95).
- Göz yaşı tutmaq-** Gözi yaşı tutdı ola gözüm səni? (KDQ, s. 103).
- Qan ağlamaq-** Üç kərə yaği görməsə, qan ağlıyan Toğsun oğlu Rüstəm bilə varsun (KDQ, s. 95).
- Qan almaq-** qısas almaq- Çoban aydır: “Ağam Qazan, sən evin almağa gedərsən, mən dəxi qarındaşım qanın almağa gedərəm”,-dedi (KDQ, s. 46).
- Qanını qoymamaq-** Həm vəsiyyəət eyləmiş, “Mənim qanın qomıyasan, alasan”- demiş (KDQ, s. 125).
- Qan şorlatmaq-** Ağzunla yüzindən qan şorladaydım (KDQ, s. 47).
- Qanı qaynamaq-** Eylə olsa, Beyrəgin qanı qaynadı (KDQ, s. 54).
- Qan qusdurmaq-** Kafərə qan qusdurayım (KDQ, s. 86); Ağ saqalu Aruz qocaya qan qusdurdı (KDQ, s. 99).

Qanına susanmaq- Mərə, hərzə-mərzə söyləmə. Qanına susanma, gəl and iç!(KDQ, s. 124).

Qapaq/qabaq qaldırmaq- Qapaq qaldırdı. Dərsə xanın yüzünə baqdı (KDQ, s. 38); Qabaq qaldırdı. Qazanın yüzünə toğrı baqdı (KDQ, s. 72).

Qapırğalı böyümək- arxalı olmaq- İyəgülü ulalur,qapırğalı böyür (KDQ, s. 36).

Qulaq urmaq- dinləmək- Qulaq urub dinləyəndə ümmət görkli (KDQ, s. 32).

Qulağına qoymamaq-dinləməmək- Bin söylərsən,birisini quymaz, ərin sözünü qulağına qoymaz (KDQ, s. 33).

Qulağına səs toxunmaq- Böylə digəc oğlanın qulağına səs toqındı (KDQ, s. 39).

Qulağı cınlamaq- Sam yelləri əsmədin, Qazan qulağım cınlr (KDQ, s. 72).

Qoltuğa qısılmaq- Gen ətəgünə, tar qoltuğuna qısılmağa gəlmişəm (KDQ, s. 56).

Qol sallamaq- Ərə varan yerindən tura bən qopuz çalam,qol saluban oynaya (KDQ, s. 64).

Könlü açılmaq-Ava bingil, könlün açılsun! (KDQ, s. 105).

Könül vermək- Könül verib sevdim, a Dərsə xan! (KDQ, s. 38).

Könlünə ilham etmək- Həq təala anın könlünə ilham edərdi... (KDQ, s. 31).

Könlin uca tutmaq- Könlin yuca tutan ərdə dövlət olmaz (KDQ, s. 31).

Könül alan- Göz qaçuban könül alan görklüsünün boynın öpəm (KDQ, s. 86).

Könlünə rəhm etmək- Həq təala atamın könlünə rəhmət eləsə, kəbin kəsüb məni ol yigidə versə (KDQ, s. 87).

Ödü yarılmaq- Oğlı Qıyan Selcugin ödi yarıldı (KDQ, s. 99).

Ödü sınmaq- Meydan yüzündə qardaşın Qıyan Selcik ödi sındı, can verdi (KDQ, s. 100).

Yürəgi oynamaq- Düm yürəgi oynadı (KDQ, s. 72).

Yürəgin dağlamaq-Bağrım ilə yürəgim nə tağlarsan (KDQ, s. 107).

Yüz tutmaq- Qalın Oğuz bəgləri yüz göyə tutdular(KDQ, s. 52).

Yüzünə gəlməmək- Dəxi sənün yüzünə mən gəlməzəm (KDQ, s. 68).

Yüzü dönməmək- Yüz bin ər gördümsə, yüzüm dönmədi (KDQ, s. 117).

Yüz bulmamaq- Dəli Domrul babasından yüz bulmayıb sürdi anasına gəldi (KDQ, s. 82).

Yüzünə toxinc olmaq- Başıma qaxınc, yüzümə toxinc olmasın (KDQ, s.86).

Yüzi gülməmək- Ərə varalıdan bəru dəxi qarnım toymadı, yüzüm gülmədi (KDQ, s. 33).

2. Reduplikasion feli predikativ somatik frazeologizmlər

Reduplikasiya, təkrar - Eyni dil vahidinin eynilə və ya qismən dəyişdirilməsilə təkrar olunması mənasına gəlir. Müasir Azərbaycan dilində reduplikasion somatik frazeologizmlərin iki tipi mövcuddur: 1) Eyni somatik vahidin təkrarı ilə yaranan

somatik frazeologizmlər. Məsələn: baş-başa vermək, dil-dil ötmək, kəllə-kəlləyə gəlmək, diş-dişə oturmaq və s.; 2) İki müxtəlif somatik vahidin iştirakı ilə yaranan somatik frazeologizmlər. Məsələn: baş-beynini aparmaq, əldən-ayaqdan düşmək, dil-boğaza qoymamaq, dilə-dişə salmaq/düşmək/düşürmək və s. Dastanların dilində yalnız ikinci tip somatik frazeoloji vahidlər müşahidə edilir. Bunu aşağıdakı nümunələrdən də görmək mümkündür:

Ağız-dildən görkli səlam verdi (KDQ, s. 55); Ağız-dildən bir qaç kəlmə xəbər mana (KDQ, s. 39).

Alın-baş umudu- Vay, alnum-başım umudu, xan Beyrəg! (KDQ, s. 58).

Baş-beynin almaq- Bir əski qaftan verdiniz, bənim başım-beynim aldınız (KDQ, s. 62-63).

Başı-gözü uyxuda ikən- Bəglər, ğafillücə qara başım-gözüm uyxuda ikən düş gördi (KDQ, s. 95).

Dil-damağı qurmaq- Dil-damağı quruyıb dörd yanına baqdırdınmı?(KDQ, s. 72).

Qan-yaş tökmək- Qarcuq anan qan-yaş dökdi (KDQ, s. 76).

Qol-bud olmaq-yorulmaq- Qol-bud olup yer üstinə düşməyincə (KDQ, s. 38).

Üz- gözində canı olmaq- Üz-gözində canın varsa, oğul,ver xəbər mana (KDQ, s. 39).

3. Somatik frazeologizmlərin semantik təsnifi

Dastanların dilində işlənən somatik frazeoloji vahidləri semantik cəhətdən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) dini yaşam tərzinə və adət-ənənələrlə bağlı olaraq yaranan somatik frazeologizmlər; 2) performativ somatik frazeologizmlər.

3.1. Dini yaşam tərzinə və adət-ənənələrlə bağlı olaraq yaranan frazeoloji vahidlər

Bu tip frazeoloji vahidlər və ya deyimlər, əsasən, islam dini və oğuzların qədim adət-ənənələri ilə bağlı olaraq yaranan somatik frazeologizmlərdən ibarətdir. Dastanlarda “mömin, dindar” mənasında *ağzı dualı* somatik frazeologizmi işlənir. Məsələn: Bir ağzı dualının alqış ilə allah-təala bir əyal verdi (KDQ, s. 35). “Dua etmək, yalvarmaq” mənasında *əl götürmək*, *əl qaldırmaq* frazeologizmlərindən istifadə edilir. Məsələn: Qalın Oğuz bəgləri əl qaldırdılar, dua eylədilər; Qalın Oğuz bəgləri əl götürdilər, dua qıldılar (KDQ, s. 52; s. 54).

Dastanların mətnində “İbadət etmək, namaz qılmaq” mənalarında *alını yərə qoymaq*, *yərə yüz sürmək* frazeoloji vahidlərinin işlənildiyi müşahidə olunur; Ari sudan abdəst aldılar. Ağ alınların yərə qodılar; Qadir tənridən hacət dilədi, yüzün yərə sürdi (KDQ, s. 50; s. 76). “Nəzir vermək” mənasında *baş sədəqəsi*, *baş, göz sədəqəsi* frazeologizmləri işlənir; Qara başım sədəqəsi, yigit, mədəd mana!- dedi; Ağanızın başı və gözi sədəqəsi, köhnə qaftanunuz var isə, geyəyin, düginə varayın (KDQ, s. 53; s. 62).

“And içmək, şəhadət gətirmək” mənalarında *əl basmaq, parmaq götürmək* frazeoloji vahidləri işlənir” (KDQ, s. 68); “Altun xaça mən əlümi basaram; Parmaq götürüb, şəhadət götürüb müsəlman oldı” (s. 109).

Sırf oğuz türklərinin adət-ənənələriylə bağlı olaraq yaranan frazeoloji vahidlər isə, əsasən, toy ritualı ilə əlaqədar ortaya çıxmışdır. Bizcə, bunlar yaradılan dastan mətni ilə bağlı olmuşdur.²² Müasir dövrdə olduğu kimi, Dədə Qorqud dastanlarının yaradıldığı ilkin zamandan etibarən “ipə-sapa yatmayan gəncləri”n adətən yaşlılar tərəfindən evləndirilməsi məsləhət görülürdü. Bununla bağlı dastanın dilində işlənən bir frazeoloji vahidi müşahidə etdik. Həmin frazeologizm budur: Ayağına ət tuşağın urmaq-evləndirmək- Qazan aydır: “Ayağına ət tuşağın urun!”- dedi (KDQ, s. 112). Müasir Azərbaycan dilində bu frazeoloji vahidin sinonimi kimi, “ayağını bağlamaq, əl- ayağını bağlamaq, ayağını çıdarlamaq” və s. frazeologizmləri işlənir. Toy ritualı ilə əlaqədar istifadə edilən digər frazeoloji vahid “dügünü qanlı olmaq” (toy gecəsi bakirə çıxmaq) frazeoloji vahididir. “Dügünün qanlı olsun, xan qızı!” deyü barmağından altun yüzüğü çıxardı (KDQ, s. 55). Müasir Azərbaycan dilində bu frazeologizmin sinonimi “üzü ağ çıxmaq” antonomi isə “üzü qara çıxmaq” formasında işlənir. Eyni zamanda bu frazeoloji vahidlər qarğış mənasını da ifadə edir. Buradan belə bir nəticə ortaya çıxır ki, türk mədəniyyətində “bakirlik və bakirəlik qavramı” (Musayev 2012:270) daha islamiyyətdən çox-çox əvvəl yaradılan Dədə Qorqud dastanı dönəmində olmuşdur.

3.2. Performativ frazeologizmlər

Performativ (danışq aktı nəzəriyyəsində müəyyən hərəkətlərin tamamlandığını bildirən sözləmlərin adı) frazeoloji vahidlər əsasən alqış, qarğış, etik-davranış qaydalarını əhatə edir.

3.2.1. Qarğış səciyyəli frazeologizmlər

Ağzın qurusun, çoban! Qadir sənin alnuna qada yazsun, çoban!- dedi (KDQ, s. 45); Dilün çürisin, ana! (KDQ, s. 47); Dədə Qorqud ayıtdı: “Çalışsan, əlün qurusun!” (KDQ, s. 56)və s.

3.2.2. Alqış səciyyəli frazeologizmlər

Qara başım qurban olsun bu gün sana!-dedi (KDQ, s. 61); Görər gözüm aydını oğul! (KDQ, s. 66); Qadir allah yüzün ağ etsün, Basat! (KDQ, s. 102); Ağzın üçün öləyim, oğul! Dilin üçün öləyim, oğul! (KDQ, s. 111) və s.

3.2.3. Etik- davranış səciyyəli frazeologizmlər

Beyrək dəxi “Nola, xanım, baş üzərinə!-dedi (KDQ, s. 55); Baş endirdi, bağır basdı (KDQ, s. 55); Əl qavşırıb, ol yigidə səlam vergil! Əlin öpüb,boynın quçğıl! və s.

22 Dədə Qorqud eposu miladdan çox əvvəl, daha doğrusu, Mifdən Yazıya keçid dönəmində ortaya çıxmışdır. Dastanların mətnləşdirilməsi və ya yazıya alınması isə türklərin islam dinini qəbul etməsindən sonraya təsadüf edir. Buna görə də “yaradılan Dastanla yazılan Dastan bir-birinin eyni deyil” (Abdulla 2009:17).

Nəticə

Somatizmlər pratürkdən və ya əcdad dildən etibarən ümumtürk dilinin leksikonunda özünə yer tutmuşdur. Somatik frazeologizmlər isə ümumtürk dilinin tarixi inkişafı prosesinə bağlı olaraq həm folklorik, həm də yazılı təhkiyədə gerçəkləşmişdir. Sözügedən dastanların mətnində yer tutan somatik frazeoloji vahidlərin təşəkkülünü və işlənməsini həm etnik-millî dəyərlər və rituallar, həm də dini həyat tərzinə bağlı olaraq müəyyənləşən adətlər, ənənələr, qayda və qanunlar şərtləndirmişdir. Somatik frazeologizmlərin bir qismi heç bir linqvistik dəyişikliyə məruz qalmadan, digər qismi isə leksik-fonetik dəyişikliyə uğrayaraq müasir Azərbaycan türkcəsində işlənir.

Ədəbiyyat

- ABDULLA, Kamal (2009). *Mifdən Yazıya və yaxud Gizli Dədə Qorqud*, Bakı: Mütərcim, 375 s.
- BAYRAMOV H. (1978). *Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları*, Bakı: Maarif, 174 s.
- CƏFƏROV S. (1970). *Müasir Azərbaycan dili (Leksika)*, Bakı: Maarif, 234 s.
- CƏLİLOVA S. (2000). “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində felî frazeoloji birləşmələr”, *Tədqiqələr*, No 3, s.81-87.
- DİBO A. V. (1997). “Çasti tela”, *Sravnitel’no-istoričeskaya qrammatika tyurkskix yazıkov*, *Leksika*, Moskva: Nauka, 799 s.
- GÜL, Rıza (2008). “Dede Korkut Hikâyelerinde Söz Kalıpları”, *D.Ü.Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi 10*, s.100-105.
- HƏSƏNOV H. (1988). *Müasir Azərbaycan dilinin leksikası*, Bakı: Maarif, 368 s.
- QURBANOV A. (1989). *Ümumi dilçilik*, I c. Bakı: Maarif, 562 s.
- MUSAOĞLU, Mehman (2010). *Kemal Abdulla'nın Eserleri Türkiye Türkçesinde*, Ankara: Kültür Ajans Yayınları, 207 s.
- MUSAOĞLU, Mehman (2011). “Dede Korkut Metni'nin Sentaksı Üzerine”, *Azərbaycanda Xarici Dillər; Elmi-metodik və ictimai-publisistik jurnal*, No 2-3 (17-18) s.8-18. MUSAYEV M. M. (2011), *Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi*, Bakı: Kitab aləmi, 401 s.
- MUSAYEV M. M. (2012). *Türköloji dilçilik*, Bakı: Mütərcim, 456 s.
- MƏMMƏDOVA E. (2010). “Kitabi- Dədə Qorqud”da frazeoloji birləşmələrin struktur modelləri”, *Avtoreferat*, Bakı, 23 s.
- Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, Ankara 2005, 2244 s.

İxtisarlər

- ADİL- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, Dörd cildə, I Cild, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı: Şərq-Qərb, 2006
- DLT - Kaşğari. “Divanü Lüğat-it Türk” III C. (Tərtib və tərcümə edən Ramiz Əskər), Bakı, 2006
- KDQ - Kitabi-Dədə Qorqud. (Tərtib edənlər: F. Zeynalov., S. Əlizadə), Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.